

شاخص‌های صوری شدن معاملات در عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران؛ بررسی موردی: تسهیلات اعطایی شعب بانک تجارت مشهد مقدس

محمدنقی نظریور^۱
محمدرضا یوسفی شیخ رباط^۲
میمنت ابراهیمی^۳

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۱/۱۱/۹

تاریخ دریافت: ۱۳۹۱/۲/۱۴

چکیده

با توجه به گذشت حدود سه دهه از اجرای قانون عملیات بانکداری بدون ربا در ایران و پدیدار شدن تحولات گسترده در نظام بانکی کشور، اکنون لازم است از دو جنبه انطباق عملکرد نظام بانکداری بدون ربا با مقررات بانکی و اصول و معیارهای شرعی (از جمله معیارهای ممنوعیت ربا، اکل مال بالباطل، ضرر و ضرار، غرر و صوری نشدن معاملات) بررسی‌های علمی و تجربی صورت پذیرد.

این مقاله به شناسایی و معرفی شاخص‌های صوری شدن معاملات جهت ارزیابی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا می‌پردازد و این امر از آن جهت قابل ملاحظه است که به نظر می‌رسد در حدود سه دهه اخیر نحوه عملکرد بانکداری بدون ربا در اعطای تسهیلات، به صوری شدن روابط و قراردادهای منعقد بین طرفین معامله (کارکنان نظام بانکی و متقاضیان تسهیلات)، منتهی شده است. بر همین اساس معرفی شاخص‌های کمی و معین جهت نظارت بر امر انطباق فعالیت‌های نظام بانکی با اصول و معیارهای شرعی ضروری به نظر می‌رسد. روش تحقیق با اتکا بر منابع کتابخانه‌ای، روش توصیفی و تحلیل محتوا است و با به‌کارگیری روش میدانی، شاخص‌های صوری شدن معاملات برآورد می‌گردد.

فرضیه مقاله این است که بیش از نیمی از معاملات شعب بانک تجارت مشهد مقدس و مشتریان در سال ۱۳۸۸-۱۳۸۹ می‌باشد و با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تسهیلات دریافت نموده‌اند، به عنوان نمونه انتخاب شده‌اند. گرچه اصل قانون عملیات بانکی بدون ربا کاملاً مطابق با شرع مقدس می‌باشد ولی نتایج مربوط به برآورد شاخص‌های صوری شدن معاملات نشان می‌دهد که بیش از نیمی از معاملات بانکی در شعب بانک تجارت مشهد مقدس صوری است.

واژگان کلیدی: معیار، شاخص، معامله صوری، بانکداری بدون ربا، شعب بانک تجارت مشهد

طبقه‌بندی JEL: G20, G29, Z12

۱. دانشیار گروه اقتصاد دانشگاه مفید

۲. استادیار گروه اقتصاد دانشگاه مفید

۳. کارشناس ارشد اقتصاد دانشگاه مفید

nazarpur@mofidu.ac.ir

yousefi@mofidu.ac.ir

ebrahimi.meymanat@gmail.com

مقدمه

گرچه با توجه به تحریم ربا در شریعت اسلامی، بانکداری سنتی در جوامع اسلامی مورد پذیرش قرار نگرفته، ولی ضرورت نظام بانکی در کشورهای اسلامی کاملاً پذیرفته شده است. به این ترتیب، جهان در اوایل دهه ۱۹۶۰ میلادی شاهد ظهور بانکداری بدون ربا در صحنه عملیات مالی و پولی بوده و از آن مقطع تاکنون روز به روز به تعداد بانک‌هایی که تلاش می‌کنند تا بر اساس اصول اسلامی اداره شوند، افزوده شده و در این میان، برخی از کشورهای اسلامی از جمله ایران به اجرای نظام بانکداری بدون ربا به صورت یک سیستم کامل و یکپارچه اقدام نمودند و برخی نظیر مالزی به سیستم دوگانه روی آوردند.

در ایران با گذشت حدود سه دهه از زمان اجرای بانکداری بدون ربا، طبیعی است این توقع به وجود آمده باشد که نظام پولی و بانکی کشورمان از نظر تطبیق با شریعت و ارایه شاخص‌های عملیاتی در این زمینه گام‌های اساسی برداشته باشد. اما با وجود این، دست کم از نظر برخی از نخبگان جامعه و عالمان اقتصادی و دینی، این نظام نتوانسته نمره قابل قبولی در ارایه خدمات بانکداری موفق و منطبق با اصول و موازین اسلامی (از جمله معیارهای ممنوعیت ربا، غرر، ضرر و ضرار، اکل مال بالباطل و ...) دریافت نماید. بر همین اساس معرفی شاخص‌های کمی و معین جهت نظارت بر امر انطباق فعالیت‌های نظام بانکی با اصول و موازین شرعی ضروری به نظر می‌رسد.

این مقاله به ارزیابی عملکرد شعب بانک تجارت شهر مشهد مقدس از منظر معیار صوری شدن معاملات می‌پردازد و به دنبال پاسخی مناسب برای این سؤال است که «چه شاخص‌هایی مبتنی بر معیار صوری شدن معاملات برای ارزیابی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا، می‌توان طراحی نمود؟» این نوشتار می‌کوشد تا با معرفی شاخص‌های کمی و معین، به ارزیابی و سنجش دوری یا نزدیکی عملکرد نظام بانکی از حیث معیار صوری شدن معاملات بپردازد. فرضیه پژوهش این است که بیش از نیمی از معاملات شعب بانک تجارت شهر مشهد صوری است. از این رو در این مقاله به روش توصیفی و تحلیل محتوی و با تبیین چگونگی تحقق معامله صوری از طریق منابع موجود، مؤلفه‌های صوری شدن معاملات بانکی مشخص و سپس با معرفی و شناسایی شاخص‌های کمی و معین و با به‌کارگیری روش میدانی، شاخص‌های صوری شدن معاملات برآورد می‌گردد.

پیشینه و ادبیات تحقیق

در زمینه معرفی شاخص‌های صوری شدن معاملات جهت ارزیابی عملکرد بانکداری بدون ربا تحقیق مستقیمی وجود ندارد و از این رو، به بررسی برخی مطالعاتی که می‌توانند در این راستا طبقه بندی شوند و مورد استفاده قرار گیرند می‌پردازیم.

میثم موسایی (۱۳۷۹) در کتاب «عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران» با استفاده از مقایسه شاخص‌های پولی ایران با چند کشور توسعه یافته و مشابه، به این نتیجه رسیده که در مجموع عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران از همه کشورهای توسعه یافته ضعیف تر و در مقایسه با کشورهای مشابه نیز از وضعیت مطلوبی برخوردار نمی‌باشد.

فرهاد ریاضت (۱۳۸۱) در مقاله «ارزیابی عملکرد بانک‌ها از طرح تا عمل» به مقایسه و انطباق میان شاخص‌های کار بانک‌ها با استانداردهای جهانی و نیز ارتقا و بهبود سطح کار و سیاست‌های بانکداری نوین در کشور اشاره می‌نماید و به معرفی شاخص‌هایی از جمله شاخص‌های سرمایه‌گذاری، نسبت سرمایه‌گذاری به جمع‌داری ثابت، شاخص‌های وصول بدهی و اعتبارات اسنادی ضمانت نامه‌ها و شاخص‌های جذب منابع می‌پردازد.

پرستو شجری (۱۳۸۹) در مقاله «چشم‌انداز بانکداری اسلامی صنعتی رو به رشد در جهان» روند تغییرات چهار شاخص مهم بانکی شامل خالص درآمد، سرمایه، کل دارایی‌ها و سپرده‌ها در کل بانک‌های اسلامی در سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۸ نشان داده شده و نتایج نشان می‌دهد که در این سال‌ها کل دارایی‌ها، سپرده‌ها و سرمایه در بانک‌های اسلامی روندی فزاینده داشته و فقط شاخص خالص درآمد، علی‌رغم روند فزاینده در سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۰۷، در سال ۲۰۰۸ کاهش داشته است. بر این اساس، بحران اخیر مالی جهانی در سال ۲۰۰۷ نه تنها تأثیری منفی بر روند افزایشی دارایی‌ها، سرمایه و قدرت جذب سپرده‌ها در این بانک‌ها نداشته است، بلکه این سه شاخص به روند صعودی خود ادامه داده‌اند.

سیدعباس موسویان و همکاران (۱۳۸۹) در مقاله «نقش شورای تخصصی - فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی» با روش توصیفی و تحلیل محتوا نشان می‌دهند که تشکیل شورای فقهی، سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی را ارتقا می‌دهد. چنین نهادی با نظارت بر انطباق قوانین و عملکرد بانک‌ها با موازین اسلامی، فضای اعتماد به نفس را برای کارگزاران و فضای اطمینان را برای مشتریان بانک فراهم ساخته، ریسک شریعت را کاهش می‌دهد و از سوی دیگر، با روزآمد کردن قانون عملیات بانکی و ابزارهای مالی جدید بر کارایی بانکداری اسلامی می‌افزاید.

رامین پاشایی فام و همکاران (۱۳۹۰) در مقاله «بررسی اندازه بهینه بانک از نظر اقتصادی (بانک سپه)»، ابتدا شاخص‌های ارزیابی عملکرد بانک‌ها و لزوم رعایت الزامات کمیته بال در تعیین اندازه بانک‌ها را بررسی کرده و در ادامه عملکرد بانک سپه با توجه به شاخص‌های رتبه‌بندی "بنکر" (سرمایه درجه ۱، میزان دارایی، سود پیش از کسر مالیات، نسبت سرمایه به دارایی، نسبت سود به

سرمایه، نسبت وام‌های غیرقابل بازگشت به مجموع وام‌ها و نسبت سرمایه بانک تسویه بین‌المللی) را با بانک‌های داخلی و خارجی مورد مقایسه قرار داده است.

عبدالصمد (AbdusSamad, 2004) در مقاله «عملکرد بانکداری بدون ربا در مقایسه با بانکداری متعارف در بحرین» به بررسی عملکرد مقایسه‌ای بانک‌های بدون ربا و بانک‌های متعارف مبتنی بر بهره در طول دوران جنگ خلیج (فارس) در بحرین می‌پردازد. شاخص‌های مورد استفاده عبارتند از: الف) سودآوری، ب) ریسک نقدینگی و ج) ریسک اعتباری؛ که از ۹ نسبت مالی در اندازه‌گیری این عملکرد استفاده می‌شود.

محمد شهزاد معین (Moin, M. Sh. , 2008) در مقاله «عملکرد بانکداری اسلامی و بانکداری متعارف در پاکستان: مطالعه تطبیقی»، به ارزیابی عملکرد بانکداری اسلامی پاکستان با استفاده از شاخص‌های سوددهی، نقدینگی، ریسک و کارایی برای دوره زمانی ۲۰۰۳ تا ۲۰۰۷ پرداخته و از ۱۲ نسبت مالی مهم از جمله بازدهی دارایی‌ها، بازدهی سهام، نسبت وام به سپرده، وام به دارایی، بدهی به دارایی خالص، و نسبت هزینه به درآمد برای ارزیابی عملکرد بانک‌های متعارف استفاده نموده است. نتایج این مطالعه، عملکرد ضعیف بانک اسلامی پاکستان را در مقایسه با پنج گروه بانک‌های متعارف نشان می‌دهد.

مامون الرشید (Mamunur Rashid, 2009) در مقاله «مقایسه شاخص‌های عملکردی بانک-های اسلامی در بنگلادش» به مقایسه عملکرد مالی بین بانک‌های متعارف و بانک‌های اسلامی در بنگلادش

می‌پردازد. بدین منظور ۱۲ نسبت مالی مهم جهت بررسی وضعیت بانک‌های اسلامی و متعارف برای سال‌های ۲۰۰۱ تا ۲۰۰۶ به کار گرفته شده، که از این ۱۲ نسبت، ۷ نسبت مرتبط با بازدهی و ۵ نسبت مرتبط با ریسک هستند و از طرفی نسبت‌های بازدهی، سودآوری و کارایی و نسبت‌های ریسک، اعتبار و سرمایه را نشان می‌دهند.

هریاندی هسبی و تندی هاریومن (Hasbi, Hariandy and Tendi Haruman, 2011) در مقاله «بانکداری با توجه به مفاهیم شرعی اسلامی و عملکرد آن در اندونزی» به صورت تجربی به بررسی مفاهیم بانکداری اسلامی می‌پردازد و جهت تعیین عملکرد آن به بررسی عملکرد بانک اندونزی در مقایسه با بانک‌های متعارف بر اساس اصول اسلامی می‌پردازد که شامل شاخص‌های: سرمایه، دارایی‌ها، مدیریت، درآمد، و نقدینگی می‌شود که به آن CAMELS می‌گویند.

با توجه به تحقیقات انجام گرفته در دو بخش داخلی و خارجی می‌توان گفت مطالعات موجود با وجود ارزیابی و بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا و همچنین بحث و بررسی در مورد ضرورت نهاد

نظارت شرعی در نظام بانکی، موفق نشده‌اند عملکرد این نظام را بر اساس شاخص‌های مبتنی بر اصول و معیارهای اسلامی ارزیابی نمایند.

این مقاله با معرفی و شناسایی شاخص‌های صوری شدن معاملات جهت ارزیابی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا با استفاده از روش میدانی به برآورد آنها در شعب مختلف بانک تجارت شهر مشهد می‌پردازد و عملکرد این شعب را مورد سنجش و ارزیابی قرار می‌دهد.

معیار صوری شدن معاملات

یکی از اصول صحت معاملات در فقه و قانون مدنی، وجود قصد انشاء در مرحله انعقاد قراردادها است. در این قسمت به بیان توضیحاتی پیرامون قصد انشاء در معاملات و تعریف معامله صوری می‌پردازیم:

قصد در لغت و اصطلاح

قصد در لغت به معانی مختلفی همچون استقامت و درستی راه، اعتدال و میانه روی، اراده و اختیار و تعمد به کار رفته است (ابن منظور، ۱۴۰۸: ۳۵۳؛ راغب اصفهانی، ۱۴۲۷: ۶۷۲؛ العسکری و الجزایری: ۴۲۹ و ۴۳۰؛ حسینی، ۱۳۸۵: ۳۹۶). و در اصطلاح، حقیقت قصد عبارت است از عزم و اراده بر انشاء التزام و تعهد. شهید اول بیان داشته است: قصد باید به ابتدای عمل مقرون باشد و آن قسمتی از قصد که قبل از ایجاب و قبول حاصل شده، عزم نامیده می‌شود و اعتباری ندارد و اثری بر آن مترتب نیست. در تعبیر دیگری از فقها قصد، شوق مؤکدی را که منشأ عمل خارجی می‌شود، به اعتبار درونی بودنش، نیت و به اعتبار رفع کردن تردید، عزم و به اعتبار پایداری و استقامتش قصد گویند (لطفی، ۱۳۸۸: ۶۲ و ۶۳).

از نظر میرزای نایینی، کلمه قصد با توجه به اقسام مختلفی که دارد، به معانی مختلفی استعمال می‌شود:

۱- قصد لفظ: کسی که از میان لغات و الفاظ متعدد، الفاظ خاص ایجاب و قبول یک عقد را انتخاب می‌کند، قصد لفظ دارد. نقطه مقابل قصد لفظ کلام ساهی و نائم است که هیچ قصد و عنایتی به لفظ ندارند.

۲- قصد معنا: یعنی قصد معانی الفاظ ایجاب و قبول. به عبارت ساده تر یعنی گوینده قصد معانی الفاظی را که به زبان آورده، دارد. یکی از موارد فقدان قصد معنا، معاملات هازل است که به عقیده شهید ثانی (۱۴۱۳ق: ۱۵۷) به علت فقدان قصد مدلول یا همان قصد معانی الفاظ حکم به بطلان آن شده است.

تحقق عقد متوقف بر قصد به دو معنای فوق باهم می باشد و قصد به دو معنای فوق عبارت است از ایجاد ماهیتی در عالم اعتبار (ایجاد ماده الی تگون قابله للایجاد فی عالم اعتبار بایراد الهیئه علیها). این معنی قصد در معنای خاص کلمه به معنی قصد انشاء به کار می رود که ماهیت حقوقی (عقد یا ایقاع) ایجاد می نماید. به بیانی دیگر قصد انشاء یعنی اجرای تصمیمی که شخص در عالم اراده گرفته است ولی انسان برای رسیدن به این مرحله، از تصور و ادراک آغاز می کند. سپس با توجه به نیازهای مادی و معنوی خویش، به نفع و ضرر آن می اندیشد (مرحله سنجش یا ارزیابی = تدبیر) و آنگاه ممکن است در درون، ضرورت و فایده آن کار را تصدیق کند و به آن مایل و مشتاق شود (مرحله رضا یا تمایل به امر مذکور). حال شخص می تواند تصمیم بگیرد و به چیزی که رضا دارد، در عالم اراده جامه عمل بپوشاند. اراده در این مرحله جنبه انشائی یا ایجاد دارد و به خلق یک موجود حقوقی در عالم ذهن می پردازد. این عمل را قصد یا قصد انشاء گفته اند (خلجی، ۱۳۸۷ : ۱۵۰ و ۱۵۱).

۳) انگیزه بر ایجاد فعل

۴) رضایتی به مضمون عقد و طیب نفس به آنچه التزام به آن واقع شده است. سپس ایشان آورده است: معتبر از قصد در عقود از این مراتب چهار گانه، دو مرتبه اول است به این معنا که این دو مرتبه از مقومات عقد هستند (الآملی، ۱۴۲۲: ۴۰۴ و ۴۰۵). آنچه موضوع بحث ما است همان قصد انشاء می باشد که با روشن شدن معنی آن به تعریف معامله صوری می پردازیم.

اعتبار قصد در معاملات

در قانون مدنی در چندین ماده بر بطلان عقد فاقد قصد، اشاره شده است. مثلاً در ماده ۱۹۵ مقرر داشته است: "اگر کسی در حال مستی یا بیهوشی یا در خواب معامله نماید، آن معامله به واسطه فقدان قصد باطل است".

متعاقدين باید مدلول لفظی را که تلفظ می کنند، قصد نمایند^۱ (انصاری، ۱۴۲۷: ۲۹۵). منظور این است که متعاقدين باید سه شرطی که وجود آن (در بیع و یا غیر بیع) ضروری است را رعایت کنند:

۱. آیه اله پایانی در شرح کلام ایشان اینگونه توضیح می دهد: مراد مصنف از این قصد، قصد جدی است نه قصد استعمالی و مراد از قصد جدی، اراده محقق ساختن مضمون عقد است در خارج، به وسیله انشاء آن به این صورت که آن لفظ را در حالی بیاورد که به وجود منشأ (مورد انشاء) در خارج متصل باشد (ترجمه و شرح مکاسب (بیع) - توضیح و تعلیق آیه اله پایانی، محمد مسعود عباسی، ج ۵: ۴۳).

اول: عاقد قاصد لفظ باشد

یعنی هنگام صدور متوجه و قصد آن را داشته باشد. غرض از این شرط اخراج لفظ صادره از غافل و نائم است. پس اثری بر لفظ صادر شده از این دو نیست. زیرا هنگام صدور لفظ التفاتی به آن ندارد. مثل سخن فرد «آجرتک» و حال آنکه اراده بیع دارد.

دوم: عاقد قاصد معنا نیز باشد

یعنی انگیزه از استعمال لفظ در معنا، اراده ایجاد معنای لفظ در عالم خارج باشد و به عبارت دیگر اراده ایجاد منشأ با این لفظ - که وسیله ایجاد است- را داشته باشد. غرض از این شرط، اخراج هازل و لاعب است؛ زیرا این دو فرد حقیقتاً و جداً اراده ای برای ایجاد منشأ در خارج ندارند.

سوم: مدلول لفظ باید مطابق با معنای مراد باشد

یعنی لفظ در غیر ما وضع له بدون علاقه و قرینه استعمال نشده باشد. مثل استعمال لفظ بیع در مورد اخبار یا استفهام، یا اینکه معنای مغایر با مدلول عقد اراده شود، مثل اراده قرض از لفظ بیع و غرض از این شرط، اخراج مثل مذکورات فوق از حریم مساله است (کلانتر، ۱۴۱۰: ۹ و ۱۰).

در فقه اسلامی، اراده در ایجاد تعهدات از جایگاه مهمی برخوردار است و به همین دلیل فقها در فرایند تشکیل عقود و ایقاعات، نقش اراده متعاملین را بیش از هر چیز دیگر مورد توجه قرار داده و الفاظ و افعال و سایر وسایل اعلام اراده را به تنهایی و بدون کاشف بودن از اراده متعاقدين موجب هیچگونه تعهد و تکلیفی ندانسته‌اند. مفاد قاعده "العقود تابعه للقصد" که از قواعد مهم فقه اسلامی است، این حقیقت را آشکار می‌کند. به موجب این قاعده و ادله دیگر اگر یک طرف قرار داد، لفظ یا مدلول آن را قصد کرده ولی قصد انشاء نداشته باشد، عمل او بی اثر و باطل است و بلکه عقد فاقد قصد، عقد تلقی نمی‌شود. زیرا تأثیر صیغه عقد، تبعیدی محض نیست و صیغه را به این دلیل عقد می‌گویند که قصد طرفین را بیان می‌کند (لطفی، ۱۳۸۸: ۶۲).

توافق قصد طرفین

برای تحقق یک عمل حقوقی دوطرفه از جمله معامله، تنها اراده انشائی یکی از دو طرف کافی نیست بلکه لازم است اراده هر دو طرف در ایجاد عقد هماهنگی و همکاری داشته باشد و این هماهنگی موقعی میسر است که آنچه را که یک طرف انشاء، آن را قصد می‌کند طرف دیگر نیز همان را قصد کند، در غیر این صورت معامله‌ای به وجود نخواهد آمد. اراده انشائی طرفین باید در مورد زیر توافق داشته باشد:

(۱) نوع عقد (قرض، هدیه، و...)

(۲) ماهیت نوع عقد (مطلق یا مشروط، منجز یا معلق و ...)

۳) توافق طرفین در پاره ای از اوصاف مهم (لطفی، ۱۳۸۸: ۶۳).

تعریف معامله صوری

حقوق دانان در تعریف معامله صوری گفته اند: «معامله صوری را معامله ای گویند که طرفین قصد جدی برای به وجود آوردن آثار حقوقی آن معامله نداشته باشند» (جعفری لنگرودی، ۱۳۷۸: ۹۸۰). بنابراین معامله صوری، معامله‌ای است که بدون قصد انشاء و به ظاهر منعقد می‌شود یعنی طرفین چنین وانمود می‌کنند که عقدی را منعقد ساخته اند و حال آنکه محتوای آن را قصد نکرده اند و قصد آنها بر خلاف صورت ظاهر عقد است. در این صورت، عمل حقوقی که از جمله اعمال ارادی و انشائی است، به وجود نمی‌آید؛ زیرا در قرارداد صوری قصد تلفظ وجود دارد اما این قصد، جدیت و قطعیت ندارد و بنابراین انشاء محقق نمی‌شود.

لازم به ذکر است که آنچه برای تحقق و صحت معامله ضروری است، همان قصد انشاء معامله است که به وسیله متعاقدين آشکار شده باشد و نه ظواهر و الفاظ (ابن قیم، ۱۴۱۰: ۱۱۹) زیرا الفاظ در هیچ مورد ذاتا مقصود نیستند؛ در حالی که مقاصد و هدف‌های عقود، مقصود بالذات می‌باشند. حال اگر ما مقاصد و هدف‌ها را لغو و بی اثر دانسته و الفاظ را معتبر بدانیم، در واقع آنچه را که اعتبار آن ضروری بوده الغاء کرده ایم و چیزی را که الغاء آن ممکن بوده معتبر شمرده ایم (همان: ۹۴).

این معامله در فقه به موجب قاعده «العقود تابعه للقصود» و در حقوق به موجب مواد ۱۹۱، ۱۹۶، ۴۶۳ و ۱۱۴۹ قانون مدنی به خاطر فقدان قصد انشاء واقعی و درونی، باطل می‌باشد.

معیار صوری شدن معاملات و عملیات بانکی

حقوق دانان برخی از معاملات را به دلیل فقدان قصد انشاء صوری و باطل دانسته‌اند. در حوزه بانکداری در بسیاری از موارد مشاهده می‌شود، قراردادهای منعقد به صورت صوری در چارچوب یکی از عقود شرعی مندرج در قانون عملیات بانکی بدون ربا قرار گرفته‌اند، تا به هر صورت ممکن نیاز متقاضیان وجوه، برآورده گردد. در این میان نوعاً نه بانک‌ها و نه متقاضیان وجوه حساسیتی از خود نشان نمی‌دهند که پرداخت و اخذ وجوه دقیقاً منطبق با یکی از عقود اسلامی مندرج در این قانون باشد. اهمیت ندادن به این موضوع توسط طرفین و عدم نظارت مؤثر و کارا از سوی مراجع ذیصلاح، صوری بودن عقود را به امری شایع و همه‌گیر و در عین حال پذیرفته شده تبدیل نموده است.

به منظور بررسی عملکرد بانکداری بدون ربا بر اساس معیار صوری شدن معاملات لازم است که عملکرد بانک‌ها در بخش اعطای تسهیلات مورد توجه قرار گیرد. تسهیلات اساسی که در چارچوب

قراردادها و معاملات اسلامی مورد استفاده قرار می‌گیرند، از نظر تقسیم بندی کلی به چهار گروه قرض الحسنه، قراردادهای مشارکتی (مضاربه، مشارکت مدنی، مشارکت حقوقی، مزارعه و مساقات)، قراردادهای مبادله‌ای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، سلف و جعاله) و سرمایه‌گذاری مستقیم تقسیم می‌شوند.

لازم به توضیح است که در راستای رفع مشکلات اقتصادی در زمینه تخصیص منابع و استفاده حداکثری از ظرفیت‌های عقود اسلامی، لزوم گنجاندن عقود سه‌گانه استصناع، مباحه و خرید دین پس از بررسی ابعاد مختلف آنها در شورای فقهی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به فصل سوم قانون عملیات بانکداری بدون ربا افزوده شد (پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۹۰: الف).

بعد از اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود مزارعه و مساقات (به جهت اینکه بانک‌ها موضوع آن عقود را نداشتند) اصلاً مورد عمل واقع شدند، بنابراین بانک‌ها علاوه بر سرمایه‌گذاری مستقیم^۱ و مشارکت حقوقی^۲ از طریق هشت عقد: فروش اقساطی، جعاله، سلف، اجاره به شرط تملیک، مشارکت مدنی، مضاربه و قرض الحسنه، اقدام به اعطای تسهیلات نمودند (موسویان، ۱۳۷۸ (الف): ۱۸۳)

تسهیلات اعطایی در عملیات بانکی که می‌باید در مسیر صحیح مصرف گردد؛ در اغلب موارد اعطای تسهیلات در چارچوب عقود اسلامی، صوری و ظاهری می‌شود.

بر این اساس، گرچه متن قانون عملیات بانکی بدون ربا شرعی است ولی به نظر می‌رسد نحوه عملکرد بانکداری بدون ربا در اعطای تسهیلات، به صوری شدن روابط و قراردادهای منعقد بین طرفین معامله (کارکنان نظام بانکی، سپرده‌گذاران و متقاضیان)، منتهی شده است. شاخص‌های صوری شدن معاملات

در این قسمت، به دنبال شناسایی و معرفی شاخص‌های صوری شدن معاملات هستیم. محوری‌ترین شاخصی که در این زمینه می‌توانیم طرح نماییم، نسبت قراردادهای صوری (بدون قصد انشاء) به کل قراردادهای می‌باشد. در قانون عملیات بانکی بدون ربا، عقود شرعی مختلفی مبنای معاملات بانکی قرار گرفته که از عقود مشارکتی مزارعه و مساقات از زمان تصویب آن در سال

۱. زیرا بانک همانند یک سرمایه‌گذار عمل می‌کند و اشخاص حقیقی و حقوقی غیربانکی در امر دریافت این تسهیلات نقشی ندارند.

۲. در این روش بانک‌ها، با تأمین قسمتی از سرمایه شرکت‌های سهامی جدید و در حال تأسیس یا خرید قسمتی از سهام شرکت‌های سهامی موجود، تسهیلات لازم را برای گسترش فعالیت‌های بخش‌های اقتصادی تأمین می‌کنند.

۱۳۶۲ تاکنون هیچ استفاده‌ای صورت نپذیرفته^۱ (همان: ۱۸۳) و در مقابل، از برخی عقود مبادله‌ای نظیر فروش اقساطی و جعاله به صورتی نسبتاً گسترده استفاده شده است. متأسفانه در بسیاری از موارد مشاهده می‌شود، قراردادهای منعقد شده به صورت صوری در چارچوب یکی از عقود شرعی مندرج در قانون عملیات بانکی بدون ربا قرار می‌گیرند، تا به هر صورت ممکن نیاز متقاضیان وجوه برآورده گردد. در این میان نوعاً نه بانک‌ها و نه متقاضیان وجوه حساسیتی از خود نشان نمی‌دهند که پرداخت و اخذ وجوه دقیقاً منطبق با یکی از عقود اسلامی مندرج در این قانون باشد. اهمیت ندادن به این موضوع توسط طرفین و عدم نظارت مؤثر و کارا از سوی مراجع ذی‌صلاح، صوری بودن عقود را به امری شایع و همه‌گیر در عین حال پذیرفته شده تبدیل نموده است.

همان‌طور که در قسمت قبل اشاره شد، در صورتی که اینگونه معاملات بدون قصدانشاء و به ظاهر منعقد شوند و در واقع قصد طرفین بر خلاف مفاد قرارداد باشد، به علت فقدان قصد انشاء که شرط تحقق و مایه قوام معاملات است، حکم به بطلان می‌شود. بر این اساس نسبت قراردادهای صوری به کل قراردادهای بانکی، به عنوان یک شاخص در نظر گرفته شده است. هر چه این نسبت بالاتر و نزدیک به یک باشد، بیانگر این است که معاملات صورت گرفته به سمت صوری شدن سوق یافته است.

برای تکمیل این شاخص لازم است انواع تسهیلات اعطایی از یکدیگر تفکیک شوند، چرا که مسلماً مانده تسهیلات اعطایی بانک‌ها در قالب عقود مختلف، متفاوت خواهد بود. به همین دلیل عقود فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف، مضاربه و مشارکت مدنی، برای جایگزینی در صورت کسر فوق پیشنهاد می‌گردد که در ذیل به شرح آنها می‌پردازیم.

الف) نسبت قراردادهای فروش اقساطی بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای فروش اقساطی (کل قراردادها): در فروش اقساطی، بانک باید کالای مورد نیاز مشتری را به صورت نقد بخرد؛ سپس به صورت نسبی اقساطی به مشتری بفروشد. در تسهیلات با مبالغ کم، بانک مشتری را در خرید نقد کالا برای بانک وکیل می‌کند. گاه مشتری به جای اینکه به طور واقعی کالایی را بخرد، با پرداخت وجهی، فاکتور صوری از مراکز فروش تهیه کرده و آن را به بانک ارائه می‌دهد و بانک هم موضوع آن فاکتور را که وجود خارجی ندارد، به مشتری می‌فروشد؛ یعنی در ظاهر معامله بیع صورت گرفته؛ ولی در واقع قصد طرفین بر خلاف مفاد قرارداد است. اینگونه معاملات به دلیل فقدان قصد انشاء که شرط صحت معاملات است، حکم به بطلان می‌شود. بر این اساس، نسبت

۱. از آنجا که بانک‌ها زمین زراعی و باغی در اختیار نداشتند، از عقدهای مزارعه و مساقات از ابتدای تصویب قانون عملیات بانکی بدون ربا تاکنون استفاده‌ای نشده است.

قراردادهای فروش اقساطی بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای فروش اقساطی (کل قراردادها) به عنوان شاخص صوری بودن معامله انتخاب شده است.

ب) نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک (کل قراردادها): اجاره به شرط تملیک عقد اجاره ای است که در آن، شرط شود مستأجر در پایان مدت اجاره و در صورت عمل به شرایط مندرج در قرارداد عین مستأجره را مالک گردد. در برخی از قراردادهای اجاره به شرط تملیک، ملکی در اختیار بانک نیست تا اجاره بدهد. بدین ترتیب، قرارداد صوری میان بانک و متقاضی وجوه منعقد می‌شود و وجه نقد (وام) در ازاء بازپرداخت اصل، به اضافه درصدی مشخص به متقاضی پرداخت می‌شود. به دلیل فقدان قصد انشاء و عدم توجه به محتوای قرارداد، این‌گونه معاملات صوری و باطل شمرده می‌شود. بر این اساس، نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک (کل قراردادها) به عنوان یک شاخص صوری بودن معامله، انتخاب شده است.

ج) نسبت قراردادهای جعاله بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای جعاله (کل قراردادها): در جعاله، بانک باید در مقابل مبلغی معین که به صورت اقساط پرداخت می‌شود، انجام عملی را متعهد شده (جعاله اول) سپس آن را با قرارداد جعاله دیگری به عامل (پیمانکار) واگذارد. در برخی موارد، بانک مشتری را وکیل انعقاد قرارداد برای جعاله دوم می‌کند و مشتری در جایگاه وکیل بانک، جعل لازم را برای انعقاد جعاله دوم از بانک می‌گیرد. گاه مشتری از ابتدا قصد دارد قرض با بهره بگیرد؛ از این رو از ابتدا، قصد انشاء جعاله اول یا دوم ندارد؛ بدین جهت از مفاد وکالت سر می‌پیچد و جعاله دوم را منعقد نمی‌کند و پول دریافتی را در زمینه‌های دیگر مصرف می‌کند. اینگونه موارد به دلیل فقدان قصد انشاء و عدم توجه به محتوای قرارداد، معامله صوری و باطل شمرده می‌شود. بر این اساس، نسبت قراردادهای جعاله بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای جعاله (کل قراردادها) به عنوان یک شاخص صوری بودن معامله انتخاب شده است.

د) نسبت قراردادهای سلف بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای سلف (کل قراردادها): در سلف، بانک باید کالایی را به بیع سلف از متقاضی تسهیلات بخرد و پس از تحویل گرفتن کالا در سررسید معین، آن را در بازار به قیمت روز به فروش برساند. در صورتی که بانک بخواهد واقعی عمل کند، دو مشکل دارد: یکی، آنکه ممکن است قیمت کالا در سررسید کاهش یابد و بانک متضرر شود و دوم، اینکه به تهیه مکان خاص برای تحویل کالا نیاز دارد. بانک‌ها برای دوری از این مشکلات به معاملات سلف غیرواقعی روی می‌آورند.

در یکی از تحقیقات میدانی دربارهٔ معاملات سلف آمده است: خیلی از بانک‌ها امکانات لازم جهت تحویل گرفتن کالای مورد سلف را ندارند؛ بنابراین، در پایان مدت قرارداد از تحویل گرفتن آن خودداری، و گاهی درباره وکیل یا امین کردن مشتری جهت فروش کالا اقدام می‌کنند و بقیه صرفاً به دریافت اصل پول پرداختی به اضافهٔ حداقل سود مورد انتظار بانک در معامله سلف بسنده می‌نمایند. همچنین شعبه‌هایی که مشتری را امین یا وکیل کرده‌اند، بر کار فروش کالا هیچ‌گونه نظارتی به عمل نمی‌آورند و مشتری وجه حاصل از فروش را تمام و کمال به بانک نمی‌پردازد و صرفاً به پرداخت اصل پول دریافتی از بانک به اضافهٔ حداقل سود مورد انتظار بانک بسنده می‌کند (امیراصلانی، ۱۳۷۱: ۳۵).

در این موارد نیز به دلیل اینکه از ابتدا قصد انشاء درباره قرارداد سلف وجود ندارد و طرفین معامله به محتوای قرارداد توجه ندارند، معامله صوری و باطل شمرده می‌شود. بر این اساس، نسبت قراردادهای سلف بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای سلف (کل قراردادهای) به عنوان شاخص صوری بودن معامله معرفی می‌شود.

ه) نسبت قراردادهای مضاربه بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای مضاربه (کل قراردادهای): در مضاربه، بانک باید سرمایه لازم برای تجارت را در اختیار تاجر قرار دهد و در سود فعالیت تجاری با او شریک شود و اگر فعالیت مزبور به زیان منتهی شد، آن زیان را متحمل شود. در اغلب موارد بانک‌ها ابزارهای لازم برای کنترل و نظارت بر تاجر را در اختیار ندارند؛ از این رو، برای فرار از ضرر احتمالی، جبران خسارت را با شرط ضمن عقد به عهدهٔ تاجر می‌گذارند (موسویان، ۱۳۸۱ (ب): ۷۷) و افزون بر آن در عمل به گونه‌ای رفتار می‌کنند که عملاً مشتریان تحت عنوان مضاربه تسهیلات را از بانک‌ها دریافت کرده، همان مبلغ را به اضافهٔ حداقل سود مورد انتظار بانک بازپرداخت می‌کنند (باوند، ۱۳۷۶: ۳۲۱).

در مواردی که مشتری بانک نمی‌داند چه قراردادی را امضا می‌کند، فقط پول می‌گیرد و اصل و مازاد را می‌پردازد که این روند، منجر به صوری شدن می‌شود و یا در صورتی که از ابتدا نسبت به مفاد قرارداد آگاهی داشته ولی به محتوای آن توجهی نکند، قصد انشاء معامله تحقق نمی‌یابد و معامله صوری و باطل شمرده می‌شود. بنابراین شاخص نسبت قراردادهای مضاربه بدون قصد انشاء به کل قراردادهای مضاربه (کل قراردادهای) معرفی می‌شود.

و) نسبت قراردادهای مشارکت مدنی بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای مشارکت مدنی (کل قراردادهای): به مقتضای قرارداد مشارکت مدنی، بانک‌ها باید با پرداخت بخشی از سرمایه مورد نیاز فعالیت‌های اقتصادی با فعالان اقتصادی شریک شده و در سود و زیان حاصله نیز سهیم باشند. از آنجا که اغلب بانک‌ها (بویژه بانک‌های تجاری) ابزار لازم برای

نظارت و کنترل پروژه‌های اقتصادی را در اختیار ندارند، مشتری می‌تواند قرارداد را از مسیر طبیعی خود خارج نماید. به دلیل عدم توجه به مفاد قرارداد و عدم تحقق قصد انشاء، معامله، این‌گونه معاملات نیز صوری و باطل شمرده می‌شود. بنابراین نسبت قراردادهای مشارکت مدنی بدون قصد انشاء (بدون توجه به مفاد قرارداد) به کل قرارداد مشارکت مدنی (قراردادها) به عنوان شاخص صوری بودن معامله انتخاب شده است.

اندازه‌گیری شاخص‌های صوری شدن معاملات^۱

پس از بررسی مبانی نظری تحقیق و معرفی و تشریح شاخص‌های صوری شدن معاملات، به برآورد این شاخص‌ها با استفاده از اطلاعات و داده‌های جمع‌آوری شده می‌پردازیم. در این تحقیق مهم‌ترین ابزار جمع‌آوری اطلاعات، پرسشنامه بوده است. لذا پرسشنامه باید به گونه‌ای طراحی شود که بتواند تمامی شاخص‌های استخراج شده را در بر بگیرد و عاری از موارد غیر مرتبط باشد. بنابراین برای برآورد هر یک از شاخص‌ها، سؤال یا سؤال‌های متناسب با آن برای طرفین قرارداد (مشتری و کارگزار بانک) طراحی شده است.

قلمرو مکانی پژوهش و جامعه آماری

قلمرو مکانی یا محدوده مطالعه سازمانی در این پژوهش شعب بانک تجارت شهر مشهد مقدس بوده است و جامعه آماری مقاله حاضر نیز شامل تمام قراردادهایی می‌باشد که در کلیه شعب بانک تجارت در بازه زمانی ۱۳۸۹-۱۳۸۸ منعقد شده است.

حجم نمونه و روش نمونه‌گیری

متناسب با موضوع مقاله و تعداد اعضای جامعه آماری، در این پژوهش شیوه نمونه‌گیری به صورت چندمرحله‌ای خواهد بود. بدین ترتیب که ابتدا جهت انتخاب شعب با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند با مراجعه به شعبه مرکزی بانک تجارت، تعداد شعبی که بیشترین حجم تسهیلات اعطایی را در مناطق مختلف جغرافیایی داشته‌اند، توسط مسئول اعتبارات این شعبه تعیین شد و بر این

۱. شایان ذکر است با استفاده از شاخص‌های استخراج شده در این بررسی می‌توان به ارزیابی عملکرد نظام بانکداری بدون ربا در کشور ایران و حتی کشورهای اسلامی پرداخت ولی به دلیل استفاده از روش میدانی جهت برآورد شاخص‌ها و بزرگی جامعه آماری، این مطالعه به ارزیابی بخش کوچکتری از کل جامعه آماری یعنی شعب بانک تجارت شهر مشهد مقدس می‌پردازد.

اساس تعداد ۳۰ شعبه انتخاب شد. همچنین در هر شعبه متناسب با اینکه چند درصد حجم قراردادها را به خود اختصاص داده است، پرسشنامه‌ها بین مشتریان و کارگزاران بانکی (رئیس شعبه و مسئول اعتبارات) توزیع شد و حجم نمونه با استفاده از روش نمونه‌گیری خوشه‌ای، ۴۵۱ مشتری که از بانک تسهیلات دریافت نمودند، در نظر گرفته شد.

وزن‌دهی به شاخص‌ها

در این قسمت برای شاخص‌های استخراج شده، وزن یا به عبارتی ضریب اهمیت را تعیین می‌کنیم. از آنجا که حجم کل نمونه، بین قراردادها متناسب با اینکه هر یک چند درصد حجم کل قراردادها را به خود اختصاص داده‌اند، توزیع شده است، بنابراین شاخص‌های پیش‌گفته می‌توانند وزن یکسانی داشته باشند. برای مثال قراردادهای مشارکت مدنی در مقابل اجاره به شرط تملیک، درصد بسیار بالایی از کل قراردادها را به خود اختصاص داده‌اند و بر این اساس، حجم نمونه‌ای که برای قراردادهای مشارکت مدنی در نظر گرفته شده، به مراتب بالاتر از قراردادهای اجاره به شرط تملیک است و اختصاص وزن بالاتر به یکی در مقابل دیگری در حقیقت موجب بزرگنمایی و اغراق می‌شود.

روش برآورد شاخص‌ها

در این پژوهش جهت برآورد شاخص‌های معرفی شده (که به صورت نسبت تعریف شده‌اند) از برآورد فاصله‌ای به روش فاصله اطمینان برای نسبت استفاده می‌کنیم و برای به دست آوردن فاصله اطمینان، از رابطه زیر استفاده می‌کنیم:

$$\bar{p} - z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\bar{p}\bar{q}}{n}} < p < \bar{p} + z_{\frac{\alpha}{2}} \sqrt{\frac{\bar{p}\bar{q}}{n}}$$

\bar{p} : نسبت موفقیت در نمونه

p : نسبت موفقیت در جامعه

n : حجم نمونه

$z_{\frac{\alpha}{2}}$: مقداری از توزیع نرمال استاندارد است که در سمت راست آن مساحتی به اندازه $\frac{\alpha}{2}$ باقی گذاشته می‌شود.

روش آزمون فرضیه پژوهش

پارامتر فرضیه پژوهشی به صورت نسبت موفقیت بوده و توزیع نمونه‌گیری متناسب با نسبت موفقیت ($n \geq 50$)، توزیع نمونه‌گیری نرمال با آماره آزمون Z می‌باشد و متغیر استاندارد آن جهت آزمون فرضیه به این صورت تعریف می‌شود:

$$z^* = \frac{\bar{p} - p}{\sqrt{\frac{pq}{n}}}$$

تصمیم‌گیری اصلی در مورد آزمون فرضیه بدین صورت خواهد بود که اگر مقدار عددی آماره آزمون در داخل ناحیه عدم رد قرار گیرد، فرض صفر را رد نمی‌کنیم ولی اگر مقدار عددی آماره آزمون در داخل ناحیه رد قرار گیرد، فرضیه صفر را رد می‌کنیم. در ادامه، ابتدا با استفاده از روش توصیفی و بر اساس میزان فراوانی پاسخ‌های انتخاب شده به بررسی موردی پرسش‌های عمومی پرداخته، سپس شاخص‌ها و آزمون فرضیه تحقیق برآورد می‌گردد.

بررسی موردی پرسش‌های عمومی

الف) پرسشنامه کارگزار بانک

پرسش ۱- آیا جنابعالی در مورد قانون بانکداری بدون ربا و آئین نامه‌های مربوط آموزشی دیده‌اید؟ داده‌های به‌دست آمده نشان می‌دهد که ۹۶ درصد کارگزاران شعب بانک‌های مورد بررسی در خصوص قانون بانکداری بدون ربا و آئین‌نامه‌های مربوط آموزشی دیده‌اند و ۴ درصد هیچ‌گونه آموزشی در این خصوص نداشته‌اند.

بنابراین می‌توان بیان داشت اکثریت مطلق کارکنان نظام بانکی در مورد قانون بانکداری بدون ربا و آئین‌نامه‌های آن آموزش لازم را دیده‌اند و به نظر می‌رسد زمینه اجرای درست بانکداری بدون ربا همراه با نظارت لازم فراهم است.

پرسش ۲- آیا مراجعه‌کنندگان به بانک نسبت به اسلامی بودن عملیات بانکی احساس مسئولیت می‌کنند؟

بنا به اظهار نظر کارگزاران شعب ۳۶ درصد از مراجعان به بانک‌ها نسبت به اسلامی بودن عملیات بانکی احساس مسئولیت داشته و ۶۴ درصد دیگر در این خصوص احساس مسئولیتی نمی‌کنند.

بررسی و تجزیه و تحلیل پاسخ‌های عنوان شده مؤید این مطلب است که مراجعه‌کنندگان اهمیت چندانی به نحوه و شیوه عمل بانک‌ها نمی‌دهند و تنها رفع نیازهای مالی مد نظر ایشان

است. پس لازم است به‌گونه‌ای تدارک دیده شود که مشتریان بانک احساس مسئولیت بیشتری را در این زمینه داشته باشند، از جمله اینکه کارکنان نظام بانکی هنگام انعقاد قرارداد، حتی‌الامکان مواردی را که ممکن است مشتری به خاطر عدم رعایت آن به دام ربا بیفتد، به او گوشزد نموده و یا به طریقی او را آگاه نمایند. مناسب است هنگام تقاضای تسهیلات، متن قرارداد در اختیار مشتریان قرار گرفته تا با مفاد و مفاهیم آن آشنا شوند. خوشبختانه نوعاً متن قراردادها بر مبنای درستی تنظیم گردیده است.

پرسش ۳- آیا در چارچوب تخصیص منابع بانکی، عقود موجود در قانون عملیات بانکی بدون ربا از انعطاف‌پذیری لازم جهت پاسخگویی به انواع نیازهای مشتریان برخوردارند؟
داده‌های به‌دست آمده نشان می‌دهد که ۵۸ درصد کارگزاران شعب معتقدند که عقود موجود در قانون عملیات بانکی بدون ربا از انعطاف‌پذیری لازم جهت پاسخگویی به انواع نیازهای مشتریان برخوردار است و ۴۲ درصد دیگر انعطاف‌پذیری عقود موجود در قانون عملیات بانکی بدون ربا کافی نمی‌دانند.

بر این اساس می‌توان گفت به نظر حدود ۴۲ درصد از کارگزاران نظام بانکی، عقود موجود در قانون عملیات بانکی بدون ربا پاسخگوی نیازهای گوناگون و متنوع افراد مطابق سلیقه‌ها و احتیاجات فردی و اجتماعی متفاوت نبوده و از سوی دیگر، محدودیت‌های خاص برخی عقود نمی‌تواند به سهولت نیازهای رو به رشد و متنوع را تأمین مالی نماید و به نظر ۵۸ درصد کارگزاران بانک، عقود موجود در قانون عملیات بانکی بدون ربا از انعطاف‌پذیری لازم برخوردار بوده و با این وجود، ضرورت به‌کارگیری صحیح و بجای این عقود دوچندان می‌شود.

پرسش ۴- آیا به نظر شما تفاوتی میان بهره و سود بانکی در نظام بانکی ایران وجود دارد؟
داده‌ها نشان می‌دهد که ۸۳ درصد کارگزاران شعب بین بهره و سود بانکی تفاوت قائل شده‌اند و ۱۷ درصد آنها معتقدند هیچ‌گونه تفاوتی میان نرخ بهره و نرخ سود بانکی وجود ندارد.
شواهد ظاهری دال بر این است که کارکنان نظام بانکی در مقام کارگزار بانک متوجه تمایز بین ربا و بهره بوده و این خود نقطه مثبتی در سیستم بانکی است، چرا که با توجه به التزام آنان به ممانعت از ربا، می‌توان چشم‌انداز روشنی برای نظام بانکی تصور نمود.

پرسش ۵- آیا شما بین عملیات کنونی بانک‌ها و عملیات بانک‌های ربوی تفاوتی می‌گذارید؟
داده‌ها نشان می‌دهد که ۷۸ درصد کارگزاران شعب، بین عملیات کنونی بانک‌ها و عملیات بانک‌های ربوی تفاوت قائل شده‌اند و ۲۲ درصد آنها معتقدند هیچ‌گونه تفاوتی میان این دو نظام وجود ندارد.

ب) پرسشنامه مراجعه‌کننده به بانک

پرسش ۱- جنابعالی تاکنون از کدام نوع تسهیلات بانکی در قالب عقود اسلامی استفاده کرده‌اید؟ نام عقد یا عقود مورد نظر را ذکر فرمایید.

جدول ۱

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱
۰/۶۰	۲۷۴	مشارکت مدنی
۰/۳۳	۱۵۰	فروش اقساطی
۰/۰۱	۲۲	جعاله
۰/۰۵	۵	اجاره به شرط تملیک
۰/۹۹	۴۵۱	جمع کل

مأخذ: یافته‌های تحقیق

داده‌های جدول شماره ۱ نشان می‌دهد که تنوع تسهیلات مورد تقاضا در میان مراجعه‌کنندگان بر حسب اولویت به ترتیب زیر بوده است:

مشارکت مدنی، فروش اقساطی، جعاله، اجاره به شرط تملیک.

پرسش ۲- آیا به نظر شما تفاوتی میان بهره و سود بانکی وجود دارد؟

داده‌های به‌دست آمده نشان می‌دهد که ۴۲ درصد مراجعه‌کنندگان بین بهره و سود بانکی تفاوت قائل شده‌اند و ۵۶ درصد آنها معتقدند هیچ‌گونه تفاوتی میان نرخ بهره و نرخ سود بانکی وجود ندارد و ۲ درصد اطلاعی در این خصوص نداشته‌اند.

تجزیه و تحلیل پاسخ‌های عنوان شده مؤید این مطلب است که مراجعه‌کنندگان به بانک با قانون بانکداری بدون ربا و نحوه عملیات بانکداری کنونی آشنایی کافی ندارند و یا در عمل در آن چارچوب عمل نمی‌کنند.

پرسش ۳- آیا شما بین عملیات کنونی بانکها و عملیات بانکهای ربوی تفاوتی می‌گذارید؟

بنا به اظهارنظر ۵۸ درصد مراجعه‌کنندگان هیچ‌گونه تفاوتی میان عملیات کنونی بانکها و عملیات بانکهای ربوی وجود ندارد و ۴۲ درصد آنها قائل به تفاوت شده‌اند.

تجزیه و تحلیل پاسخ‌های عنوان شده مؤید این مطلب است که حداقل نیمی از مراجعه‌کنندگان به بانک صریحاً بانکداری کنونی را همان بانکداری ربوی سابق، با اندک تغییری در اسامی و الفاظ

دانسته‌اند و در واقع، عملکرد آن را همانند عملکرد بانک‌های ربوی می‌دانند و این چالش بزرگ بانکداری اسلامی در عمل است.

برآورد شاخص‌های صوری شدن معاملات

شاخص نسبت قراردادهای صوری (بدون قصد انشاء) به کل قراردادها یک شاخص ترکیبی است و جهت اندازه‌گیری آن ابتدا شاخص‌های فرعی (مؤلفه‌های) آن را برآورد کرده، سپس از جمع وزنی آنها و با استفاده از آزمون نسبت موفقیت در جامعه، شاخص اصلی اندازه‌گیری و فرضیه پژوهش آزمون و مورد بررسی قرار می‌گیرد.

لازم به توضیح است که عقود مزارعه، مساقات، سلف، خرید دین و مضاربه در حال حاضر در شعب مختلف بانک تجارت شهر مشهد مقدس مورد استفاده قرار نمی‌گیرد و مشارکت حقوقی و سرمایه‌گذاری مستقیم هم بنا به دلایلی که ذکر شد در صورت کسر فوق جایگزین نخواهد شد. الف) نسبت قراردادهای فروش اقساطی بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای فروش اقساطی^۱

پرسش ۴- آیا شما هنگام امضای قرارداد فروش اقساطی نسبت به مفاد آن به طور کامل آگاهی داشته و قصد اجرای معامله به طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را داشته اید؟ داده‌ها نشان می‌دهد که ۱۳ درصد متقاضیان تسهیلات فروش اقساطی به این پرسش پاسخ مثبت و ۸۷ درصد پاسخ منفی داده‌اند که با توجه به تعریف شاخص فوق، نسبت موفقیت یا به عبارتی، نسبت قراردادهای فروش اقساطی بدون قصد انشاء به کل قراردادهای فروش اقساطی را ۸۷ درصد در نظر می‌گیریم.

$$\bar{p} = 0.87 \quad \alpha = 0.05 \quad Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \quad \longrightarrow \quad 0.82 \leq p \leq 0.92$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای فروش اقساطی بدون قصد انشاء (بدون قصد اجرای معامله به طور صحیح با توجه به محتوای قرارداد) بین ۸۲ تا ۹۲ درصد کل قراردادها فروش اقساطی است. به عبارت دیگر، با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۸۲ درصد است. داده‌های ذیل نیز مؤید این مطلب است و نتایج آن را تأیید می‌نماید.

پرسش ۵- آیا فاکتورهای خرید کالای مورد نظر واقعی (و نه صوری) بوده است؟

۱. شاخص قراردادهای فروش اقساطی صوری (بدون قصد انشاء) نسبت به کل قراردادهای فروش اقساطی محاسبه، ولی این شاخص نسبت به کل قراردادها نیز قابل محاسبه است که در اینجا به دلیل پایین بودن حجم نمونه، از بررسی آن صرف نظر می‌نماییم و در بقیه شاخص‌ها نیز این موضوع صادق است.

داده‌های استخراج شده نشان می‌دهد که ۱۶ درصد فاکتورهای خرید کالای مورد نظر، فروش اقساطی واقعی و ۸۴ درصد دیگر صوری است.

- پرسشنامه کارگزاران

پرسش ۶- آیا در قراردادهایی نظیر فروش اقساطی برای شما اهمیت دارد که مشتری دقیقاً همان کالای موضوع قرارداد را خریداری نماید و یا صرفاً ارائه فاکتوری (ولو صوری) را کافی می‌دانید؟ داده‌های استخراج شده نشان می‌دهد که برای ۴۱ درصد کارگزاران بانک اهمیت دارد که مشتری دقیقاً همان کالای موضوع قرارداد را خریداری نماید و ۵۹ درصد دیگر، ارائه فاکتور (ولو صوری) را کافی می‌دانند.

کنترل فاکتورها یکی از ابزارهای نظارت بر تسهیلات اعطایی است، اما به دلیل ساختگی بودن فاکتورهای ارائه شده به بانک توسط مراجعه کنندگان، کارایی این ابزار به شدت پایین است. مساله این است که با وجود اینکه فاکتورهای مزبور توسط مراجع ذیصلاح تأیید نمی‌گردد، قرارداد بین بانک و مراجعه کننده به بانک تنظیم می‌شود.

(ب) نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک

پرسش ۶- آیا شما هنگام امضای قرارداد اجاره به شرط تملیک، نسبت به مفاد آن آگاهی داشتید و قصد انشاء همان قرارداد را داشته اید؟

داده‌ها نشان می‌دهد که ۴۰ درصد متقاضیان تسهیلات اجاره به شرط تملیک به این پرسش پاسخ مثبت و ۶۰ درصد پاسخ منفی داده‌اند که با توجه به تعریف شاخص فوق، نسبت موفقیت را ۶۰ درصد در نظر می‌گیریم.

$$\bar{p} = 0.60 \quad \alpha = 0.05 \quad Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \quad \longrightarrow \quad 0.39 \leq p \leq 0.71$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای اجاره به شرط تملیک بدون قصد انشاء (بدون قصد اجرای معامله به طور صحیح با توجه به محتوای قرارداد) بین ۳۹ تا ۷۱ درصد کل قراردادهای اجاره به شرط تملیک است. به عبارت دیگر، با اطمینان ۹۵ درصد، این نسبت حداقل ۳۹ درصد است.

از آنجا که حجم نمونه قراردادهای اجاره به شرط تملیک متناسب با حجم آن در کل تسهیلات و حجم نمونه پژوهش انتخاب شده است، برآورد شاخص متناسب با آن به دلیل حجم کم نمونه

قراردادهای اجاره به شرط تملیک، با خطای تقریباً زیادی مواجه است و فاصله اطمینان به دست آمده، فاصله زیادی از نسبت موفقیت p دارد.

ج) نسبت قراردادهای جعاله بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای جعاله

پرسش ۷- آیا شما هنگام امضای قرارداد جعاله، نسبت به مفاد آن به طور کامل آگاهی داشته و قصد اجرای معامله به طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را داشته اید؟

داده‌ها نشان می‌دهد که ۴۵ درصد متقاضیان تسهیلات جعاله به این پرسش پاسخ مثبت و ۵۵ درصد پاسخ منفی داده‌اند که با توجه به تعریف شاخص فوق نسبت موفقیت را ۵۵ درصد در نظر می‌گیریم.

$$\bar{p} = 0.55 \quad \alpha = 0.05 \quad Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \quad \longrightarrow \quad 0.35 \leq p \leq 0.75$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای جعاله بدون قصد انشاء (بدون قصد اجرای معامله به طور صحیح با توجه به محتوای قرارداد) بین ۳۵ تا ۷۵ درصد کل قراردادهای جعاله است. به عبارت دیگر، با اطمینان ۹۵ درصد، این نسبت حداقل ۳۵ درصد است. شایان ذکر است از آنجا که حجم نمونه قراردادهای جعاله متناسب با حجم آن در کل تسهیلات و حجم نمونه پژوهش انتخاب شده است، برآورد شاخص متناسب با آن به دلیل حجم کم نمونه قراردادهای جعاله، با خطای تقریباً زیادی مواجه است و فاصله اطمینان به دست آمده، فاصله زیادی از نسبت موفقیت p دارد.

د) نسبت قراردادهای مشارکت مدنی بدون قصد انشاء (بدون توجه به محتوای قرارداد) به کل قراردادهای مشارکت مدنی

پرسش ۸- آیا شما هنگام امضای قرارداد مشارکت مدنی نسبت به مفاد آن آگاهی داشته و قصد اجرای معامله به طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را داشته اید؟
داده‌ها نشان می‌دهد که ۲۴ درصد متقاضیان تسهیلات مشارکت مدنی به این پرسش پاسخ مثبت و ۷۳ درصد پاسخ منفی داده‌اند که با توجه به تعریف شاخص فوق نسبت موفقیت را ۲۳ درصد در نظر می‌گیریم.

$$\bar{p} = 0.73 \quad \alpha = 0.05 \quad Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.96 \quad \longrightarrow \quad 0.69 \leq p \leq 0.77$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای مشارکت مدنی بدون قصد انشاء (بدون قصد اجرای معامله به طور صحیح با توجه به محتوای قرارداد) بین ۶۹ تا ۷۷ درصد کل

قراردادهای مشارکت مدنی است. به عبارت دیگر، با اطمینان ۹۵ درصد، این نسبت حداقل ۶۹ درصد است.

پس از بررسی پاسخ‌های مراجعه‌کنندگان به بانک، همان پرسش را برای طرف دیگر قرارداد یعنی کارگزاران بانک مطرح نمودیم:

پرسش ۷- آیا شما هنگام امضای قرارداد، به موضوع و شرایط مطروحه در متن قرارداد تنظیم شده توجه داشته و قصد اجرای معامله به طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را دارید؟ داده‌های استخراج شده نشان می‌دهد که ۸۵ درصد کارگزاران بانک، هنگام امضای قرارداد، به موضوع و شرایط مطروحه در متن قرارداد تنظیم شده توجه داشته و قصد اجرای معامله به طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را داشته و ۱۵ درصد دیگر قصد اجرای معامله به طور صحیح را ندارند، ولی دقت در پاسخ پرسش بعدی نشان می‌دهد که کارکنانی که به این سؤال پاسخ مثبت داده‌اند، در حقیقت قصد اجرای معامله به طور صحیح (با توجه به مفاد قرارداد) را ندارند.

پرسش ۸- همان‌گونه که می‌دانید مراجعات مشتریان برای اخذ تسهیلات بسیار گسترده و فراوان است و همه اهداف آنان در قالب عقود مصرح در قانون نمی‌گنجد، آیا شما خود را متعهد می‌دانید در صورتی که نیازهای مشتریان در چارچوب قانون بگنجد، به آنان تسهیلات دهید؟ (و یا تمایل دارید به هر صورت به متقاضی، تسهیلات داده گرچه به طور طبیعی در قالب عقود مصرح در قانون، اعطای چنین تسهیلاتی ممکن نباشد

داده‌ها نشان می‌دهد که ۳۸ درصد کارگزاران در صورتی که نیازهای مشتریان در چارچوب قانون بگنجد خود را متعهد می‌دانند به آنان تسهیلات دهند و ۶۱ درصد دیگر به هر صورت به متقاضی، تسهیلات داده گرچه به طور طبیعی در قالب عقود مصرح در قانون، اعطای چنین تسهیلاتی ممکن نباشد.

برآورد شاخص نسبت قراردادهای صوری (بدون قصد انشاء) به کل قراردادها

حال به برآورد شاخص صوری شدن معاملات و آزمون فرضیه مقاله می‌پردازیم:

جهت آزمون فرضیه تحقیق در صورتی که نسبت قراردادهای صوری به کل قراردادها حداقل ۵۰ درصد باشد، در این صورت می‌توان نتیجه گرفت که بیش از نیمی از معاملات بانکی در جامعه مورد بررسی صوری است و فرضیه مقاله تأیید می‌شود.

همچنین اگر نسبت قراردادهای صوری به کل قراردادها کمتر از ۵۰ درصد باشد، در این صورت می‌توان گفت که کمتر از نیمی از معاملات بانکی صوری است و فرضیه رد می‌شود.

$$\begin{cases} H_0: \bar{p} \geq 0.50 \\ H_1: \bar{p} < 0.50 \end{cases}$$

جهت برآورد شاخص نسبت قراردادهای صوری به کل قراردادها و آزمون فرضیه ابتدا \bar{p} یا همان نسبت موفقیت را از جمع وزنی \bar{p} های چهار شاخص فرعی به دست می‌آوریم.

$$\bar{p} = 0.25(0.87) + 0.25(0.60) + 0.25(0.55) + 0.25(0.73) = 0.68$$

فاصله اطمینان برای نسبت قراردادهای صوری به کل قراردادها عبارت است از:

$$\bar{p} = 0.68 \quad \alpha = 0.05 \quad Z_{\frac{\alpha}{2}} = 1.64 \quad \longrightarrow \quad 0.65 \leq p \leq 0.71$$

بنابراین با اطمینان ۹۵ درصد می‌توان گفت که نسبت قراردادهای صوری بین ۶۵ تا ۷۱ درصد کل قراردادها است. به عبارت دیگر، با اطمینان ۹۵ درصد این نسبت حداقل ۶۵ درصد است. آزمون نسبت موفقیت با استفاده از آماره Z برای فرضیه پژوهش:

$$\bar{p} = 0.68 \quad \alpha = 0.05 \quad z_{\frac{\alpha}{2}} = -1.64 \quad \longrightarrow \quad z^* = 9$$

عدد به دست آمده با استفاده از آماره Z ، ۹ و مقدار Z جدول با درجه آزادی $0/95$ و سطح معنی‌داری $0/05$ برابر با $1/64$ می‌باشد (از آنجا که آزمون چپ دامنه است، این مقدار منفی در نظر گرفته شده است) و از آنجا که Z محاسباتی بزرگتر از Z حاصله از جدول می‌باشد، مقدار آن در ناحیه عدم رد (H_0) قرار گرفته است. یعنی با توجه به شاخص‌های صوری شدن معاملات، بیش از نیمی از معاملات بانکی در جامعه مورد بررسی، صوری است.

جمع بندی و نتیجه‌گیری

۱- معامله صوری، معامله ای است که بدون قصد انشاء و به ظاهر منعقد می‌شود؛ یعنی طرفین چنین وانمود می‌کنند که عقدی را منعقد ساخته اند و حال آنکه محتوای آن را قصد نکرده اند و قصد آنها بر خلاف صورت ظاهر عقد است؛

۲- منظور از قصد انشاء قصد تحقق یک ماهیت حقوقی همچون معاملات در عالم خارج است؛

۱- گرچه مطالعات زیادی در زمینه ارزیابی عملکرد بانکداری بدون ربا در ایران وجود دارد ولی کمتر مطالعه‌ای به ارزیابی این عملکرد از منظر انطباق با اصول و معیارهای اسلامی و معرفی شاخص در این زمینه پرداخته است و اکثر مطالعات موجود عملکرد بانکداری بدون ربا را با استفاده از شاخص‌های مربوط به بانکداری متعارف ارزیابی نموده‌اند. این مطالعه به معرفی و شناسایی شاخص‌های صوری شدن معاملات جهت ارزیابی عملکرد شعب بانک تجارت شهر مشهد مقدس و برآورد آن‌ها با استفاده از روش میدانی می‌پردازد.

۲- به مقتضای معیار صوری شدن معاملات، طرفین معامله (کارکنان نظام بانکی و متقاضیان)، در هنگام انعقاد قرارداد باید قصد انشاء معامله (قصد اجرای معامله به طور صحیح با توجه به مفاد قرارداد) که یکی از شرایط اساسی صحت معامله است را داشته باشند. این معامله در فقه به موجب قاعده «العقود تابعه للقصد» و در حقوق به موجب مواد ۱۹۱، ۱۹۶، ۴۶۳ و ۱۱۴۹ قانون مدنی به خاطر فقدان قصد انشاء واقعی و درونی باطل می‌باشد.

۳- شاخص‌های صوری شدن معاملات مبتنی بر معیار صوری شدن معاملات شناسایی و معرفی می‌شوند و شاخص اصلی آن‌ها شاخص نسبت قراردادهای صوری به کل قراردادها می‌باشد. مؤلفه‌های این شاخص عبارتند از:

الف) نسبت قراردادهای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف، مضاربه و مشارکت مدنی) بدون قصد انشاء به کل قراردادهای (فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف، مضاربه و مشارکت مدنی)

۴- برآورد شاخص‌های صوری شدن معاملات نشان می‌دهد که گرچه شکل ظاهری عقود که در فصل سوم قانون عملیات بانکی بدون ربا تحت عنوان «تسهیلات اعطایی» میان بانک و مشتری امضاء می‌شوند، در عمل حفظ شده است و چارچوب قانون در قالب قراردادهای رسمی منعقد بین بانک و مشتری نیز کمابیش رعایت می‌گردد، اما در عمل به مفاد آن‌ها توجهی نشده و قصد طرفین وارد شدن در قراردادهای مشارکتی چون مشارکت مدنی و قراردادهای مبادله‌ای چون فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک و ... نیست و بیش از نیمی از معاملات در جامعه مورد بررسی صوری است.

پرسشنامه کارگزاران بانک

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۱
۰/۹۶	۵۸	بلی
۰/۰۴	۲	خیر
۱	۶۰	جمع کل

		پرسش ۲
۰/۳۶	۲۲	بلی
۰/۶۴	۳۸	خیر
۱	۶۰	جمع کل

		پرسش ۳
۰/۵۸	۳۵	بلی
۰/۴۲	۲۵	خیر
۱	۶۰	جمع کل

		پرسش ۴
۰/۸۳	۵۰	بلی
۰/۱۷	۱۰	خیر
۱	۶۰	جمع کل

		پرسش ۵
۰/۷۸	۴۷	بلی
۰/۲۲	۱۳	خیر
۱	۶۰	جمع کل

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۶
۰/۴۱	۲۵	بلی
۰/۵۹	۳۵	خیر
۱	۶۰	جمع کل

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۷
۰/۸۵	۵۱	بلی
۰/۱۵	۹	خیر
۱	۶۰	جمع کل

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۸
۰/۳۸	۲۳	بلی
۰/۶۱	۳۷	خیر
۱	۶۰	جمع کل

پرسشنامه متقاضیان تسهیلات

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۲
۰/۴۲	۱۹۰	بلی
۰/۵۶	۲۵۲	خیر
۰/۲/۰	۹	بدون پاسخ
۱	۴۵۱	جمع کل

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۳
۰/۴۲	۱۸۹	بلی
۰/۵۸	۲۵۶	خیر
۱	۴۵۱	جمع کل

فراوانی نسبی	فراوانی مطلق	پرسش ۴
۰/۱۳	۲۰	بلی
۰/۸۷	۱۳۰	خیر
۱	۱۵۰	جمع کل

		پرسش ۵
۰/۱۶	۲۵	بلی
۰/۸۴	۱۲۵	خیر
۱	۱۵۰	جمع کل

		پرسش ۶
۰/۴۰	۲	بلی
۰/۶۰	۳	خیر
۱	۵	جمع کل

		پرسش ۷
۰/۴۵	۱۰	بلی
۰/۵۵	۱۲	خیر
۱	۲۲	جمع کل

		پرسش ۸
۰/۲۴	۶۸	بلی
۰/۷۳	۲۰۲	خیر
۱	۲۷۴	جمع کل

منابع و مأخذ

- الأملى، محمدتقى (۴۲۲ق) المكاسب و البيع، تقرير ابحاث الاستاد الاعظم الميرزا النائينى، موسسه نشر اسلامى.
- ابن قيم الجوزيه، شمس الدين (۱۴۱۰ق) اعلام الموقعين عن رب العالمين، دارالجيل.
- اميراصلاى، اسداله، (۱۳۷۱) مجموعه سخنرانى‌ها و مقالات سومين همایش بانکدارى اسلامى، تهران، موسسه على بانکدارى.
- باوند، فرزاد (۱۳۷۴) مجموعه سخنرانى‌ها و مقالات ششمين همایش بانکدارى اسلامى، تهران، موسسه على بانکدارى.
- پاشايى فام، رامين و همکاران (۱۳۹۰) «بررسى اندازه بهينه بانک از نظر اقتصادى (بانک سپه)»، مجموعه سخنرانى‌ها و مقالات بيست و دومين همایش بانکدارى اسلامى، تهران، موسسه على بانکدارى.
- پژوهشکده پولى و بانكى (۱۳۹۰) مباحثه خريد دين و استصناع (به مناسبت بررسى ابعاد فقهي، حقوقى و اجرائى کاربردى شدن عقود مباحه، خريد دين و استصناع)، بانک مرکزى جمهورى اسلامى ايران.
- جعفرى لنگرودى، محمد جعفر (۱۳۷۸) مبسوط در ترمينولوژى حقوق، گنج دانش.
- حسينى، سيد محمد (۱۳۸۵) فرهنگ لغت و اصطلاحات فقهي، چاپ دوم، انتشارات سروش.
- خلجى، حسن‌رضا (۱۳۸۷) «نگرشى بر قلمرو قصد تعاملى در فقه اماميه»، مجله فقه و مباني حقوق، ش ۸.
- راغب اصفهانى (۱۴۲۷ق) مفردات الفاظ قرآن، چاپ دوم، انتشارات طليعه نور.
- رياضت، فرهاد (۱۳۸۱) ارزيبابى عملکرد بانک‌ها از طرح تا عمل، پژوهشنامه اقتصادى، ش ۵.
- شجرى، پرستو (۱۳۸۹) «چشم‌اندازى بانکدارى اسلامى صنعتى رو به رشد در جهان»، تازه‌هاى اقتصاد، سال هشتم، ش ۱۳۰.
- شهيد ثانى، زين‌الدين على (۱۴۱۳ق) مسالك الافهام الى تنقيح شرايع الاسلام، موسسه المعارف الاسلاميه.
- العسكرى، ابى هلال و الجزايرى، السيد نورالدين (۱۴۲۹ق) الحاوى معجم فروق اللغويه، چاپ چهارم، موسسه نشر اسلامى.
- لطفى، اسداله (۱۳۸۸) عقد بيع، انتشارات خرسندى.
- موسايى، ميشم (۱۳۷۹) بررسى عملکرد بانکدارى بدون ربا در ايران، موسسه تحقيقات پولى و بانكى

موسویان، سیدعباس (۱۳۷۸) بانکداری اسلامی، ویرایش دوم، تهران، موسسه تحقیقات پولی و بانکی.

موسویان، سیدعباس (۱۳۸۱) «مصادق‌های پنهان و آشکار ربا در نظام بانکی ایران»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال دوم، ش ۶.

موسویان، سیدعباس، محمدنقی نظرپور و حسین کفشگر (۱۳۸۸) «نقش شورای تخصصی فقهی در ارتقای سطح مشروعیت و کارایی بانک‌های اسلامی»، فصلنامه تخصصی اقتصاد اسلامی، سال نهم، ش ۳۶.

AbdusSamad (2004) Performance of Interest-free Islamic Banking Vis-a-Vis Interest-Based Conventional Banks of Bahrain, IIUM Journal of Economics and Management.

Hasbi, Hariandy and Tendi Haruman, (2011), Banking: According to Islamic Sharia Concepts and its performance in Indonesia, international Review of Business Research Papers, Vol 7, No 1, January.

Mamunur Rashid (2009) Disparity of Performance Indicators of Islamic Banks: Study on Bangladesh, International Journal of Business and Management, Vol 4, No 8.

Moin, Muhammad Shehzad (2008) Performance of Islamic Banking in Pakistan: A Comparative Study, School of Technology and Society.

Indicators for Superficial Transactions at the Interest-free Banking in Iran (Case Study: Granted Facilities of Tejarat Banks of Mashhad)

Mohammad N. Nazarpour¹
Mohammad R. Yousefi²
Meymanat Ebrahimi³

Received: 3 May 2012

Accepted: 28 January 2013

Abstract

Given the lapse of nearly three decades of enforcement of interest-free banking law in Iran and emergence broad developments in the banking system, scientific and empirical researches are necessary to adapting performance of interest-free banking to banking regulations and Shari`a rules and principles. The prohibition of usury, not squander of wealth in vanity, no loss-no hurt, prevention of deceive and non-superficial transactions are some of these rules. This paper deals with identifying and introducing superficial transactions in order to evaluating performance of non-usury banking system. This issue is of great importance since the performance of non-usury banking in granting facilities has resulted in superficial contracts between two transacting parts (bank staff and facility demanders) in three latter decades. Thus, introducing quantitative indicators seems necessary to cope banking system activities with Shari`a criteria and principles. The research method relying library sources is descriptive and content analysis, in which indicators for superficial transactions are estimated using survey study. The hypothesis of this paper is that, more than half of bank transactions at branches of Tejarat Bank of Mashhad are superficial. The statistical population consists of all contracts among branches of Tejarat Bank of Mashhad and bank customers during 2009-2010. Using cluster sampling, a sample with 451 customers, who get bank facilities, was selected. Although the principle of non-interest banking operations fully comply with the holy Shari`a, but the results of the estimation of indicators for superficial

1 . Assistant Professor of Economics, Mofid University, E-mail: nazarpur@mofidu.ac.ir

2 . Academic Member of Department of Economics, Mofid University, E-mail: yousefi@mofidu.ac.ir

3 . M.A in Economics, Mofid University, E-mail: ebrahimi.meymanat@gmail.com

transactions indicate that more than half of bank transactions at branches of Tejarat Bank of Mashhad are superficial.

Keywords: Criterion, Indicator, Superficial transactions, Non-usury Banking, Branches of Tejarat Bank of Mashhad

JEL Classification: G20, G29, Z12